

SİVİL TOPLUM PERSPEKTİFLERİ (*)

Erhan Atiker(**)

Günümüzde Batı'nın gelişmiş demokrasilerinde sivil toplum'un nasıl olması gerektiği üzerindeki bilimsel tartışmalar sürmektedir. Bu tartışmalar, demokratik toplumlarda seçmenlerin kendileri için önemli gördükleri siyasi kararlara nasıl katılabilecekleri sorununun çözümüne katkı yapmaktadır.

Demokrasi'nin içinde geliştiği modern toplum, birçok sosyal bilimci tarafından bir (sosyal) örgüt olarak görülmüştür. Bu nedenle, önce örgüt kavramı üzerinde biraz durmak gerekir. Modern toplumun ekonomi ve devlet alanlarını kapsayan bürokratik örgütler, rasyonel işbölümü, başka deyişle uzmanlaşma süreçlerinin ürünü olduğundan modern toplum kuramsal olarak "örgütlerin örgütü" niteliğindeki bir "örgüt toplumu" olarak gösterilmiştir. Ancak bu tür toplum tasarımları aşırı derecede soyut olduğu gibi sosyal gerçekliği de iyi yansıtmaz, çünkü içinde her sosyal grubun yaşamının cereyan ettiği güncel yaşam iletişimine gereken önemi vermezler.

Bürokratik örgütler, endüstrileşme sürecinde yine de vazgeçilmez bir öneme sahiptiler, çünkü yalnızca bürokratikleşme aracılığı ile rasyonelleşme süreçleri endüstri devrimine ayak uydurabilmişti. Toplumsal gelişmeye bu olumlu katkılarına karşılık modern bürokrasiler, biçimsel rasyonellikleri doğrultusunda bireyi kendi etik ilkelerinden soyutlayıp bürokratik yapılarbağımlı kılarak Max Weber'in deyişiyile "özgürlük yitimi" ne neden olmuşlardı.¹ Bu açıdan bakıldığında bürokratikleşme ve demokratikleşme birbiriyle çelişir. Kişilik düzeyinde ise "özgürlük yitimi" sorunu kendisini şöyle gösterir: Bürokratik davranış, biçimsel rasyonel türdeki akıl yürütmenin ürünü olup,

(*) III. Ulusal Sosyoloji Kongresi için Anadolu Üniversitesi'nde Kasım 2000 de sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş metnidir.

(**) Prof. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

¹ J. Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 369 vd.

amaçların rasyonelliğini saptayamaz, yalnızca önceden verilmiş olan amaçlar ve sınır koşullarında araçların seçiminin doğru yapılmasına ve onların etkinliğine yöneliktir.² Bu çerçevede koşullarında bürokrat, başarı merkezli biçimsel rasyonellik baskısı altında bulunduğu örgütün hizmetlerinden yararlanan kişilerle kişisel olmayan ilişkiler kurmak zorunda kalır ve bu nedenle kişileri (stereotip olarak) kategorize eder, başka deyişle birörnekleştirir ve bürokratik düzenlemenin kişinin özel yaşam alanında yarattığı sorunları dikkate almaz.³ Buna benzer biçimde, örgüt yönetimleri açısından işçi ve memur, örgüt amaçlarının gerçekleştirilmesinin birer nesnesi olup eskiden "velinimet" olarak anılan müşteri ise kitlesele üretim tekniklerinin yaygınlaşmasıyla birlikte kişisel tüketim gereksemelerinin ne olduğunun endüstri tarafından yorumlandığı bir "dıştan yönlendirilen" tüketici konumuna indirgenmiştir. Şöyle ki, bürokratik örgütlerin rasyonelliği, yalnızca iş dünyası ile sınırlı kalmayıp, iş dışı özel alanlara da yaygınlaşarak küçük grup kültürlerinin bürokrasilerin çıkarları doğrultusunda kiteselleştirilip kişilik yapılarının sisteme uyumlu hale getirilmelerine neden olmaktadır. Kısacası, endüstri ve devlet bürokrasileri açısından modern dünyada her bir kişi yalnızca başarı merkezli, araçsal akılla kendini yönlendiren özne konumuna indirgenip modern toplumun özellikle kitle iletişim araçlarıyla bürokrasilerin çıkarları doğrultusunda işlev gören bir kitle toplumu haline getirilmesi yönünde kuvvetli bir eğilim bulunmaktadır.

Bütün bunlara karşılık, bürokratikleşme ve demokratikleşme Avrupa'da gelenek sonrası dönemde başlangıçta birbirini destekleyen süreçler oluşturmuşlardı. Şöyle ki, modernlik öncesinin gelenekçi toplumunda yalnızca (kral, feodal bey gibi) az sayıda kişi egemenliği paylaşırken, modern toplumda yasal-bürokratik egemenlik yaygındı ve burada egemenlik altında bulunanlar egemen kişiye değil, fakat yasaya itaat etmek zorundaydılar. Endüstri veya devlet bürokrasileri normlarla yapılandırılmış olup norm ve yasa karşısında her bir kişi eşit tutulmaktaydı. Tarihsel süreç olarak bürokratikleşme, egemen gruba karşı egemenlik altında bulunanların seviye kazanmasının bir göstergesiydi.⁴ Bu ve buna benzer nedenlerden dolayı modern toplum, temel hak ve özgürlükler açısından çığır açıcı bir sosyal gelişmenin simgesi olarak görülebilir. Yalnız, "özgürlük yitimi"nin giderilmesi açısından merkezi önemde olan, siyasi karar süreçlerine katılma sorunu devam edegelmiştir. Bunun için ise çeşitli bilimsel çözümler üretilmiştir. Örneğin, kararlara katılım sorununu çözme amacına

² A.g.e., s. 364.

³ Bkz.: Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, New York, London 1968, s. 256.

⁴ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1980, s. 568.

yönelik çok yaygın bir model, dernek ve partilerin, başka deyişle baskı gruplarının çoğulluğuyla tanımlanan rekabet demokrasisidir. Bu demokrasi modeli ilk bakışta gerçekçi bir çözüm gibi görünmektedir: Çıkarlarını yeterince savunamayan toplumsal gruplar, dernek ve parti gibi biçimsel (bürokratik) örgütler kurar ve amaçlarını gerçekleştirmek için sahip oldukları toplam sosyal güç aracılığıyla alınacak olan siyasal kararları kendi çıkarları doğrultusunda etkilerler.

Ancak, bu neoliberal demokrasi modeli, örgütlenmiş bütün çıkar gruplarının kendilerini ilgilendiren karar süreçlerini etkilemede eşit şansa sahip olduklarını varsayar. Bu koşul altında bir güç dengesi oluşacak ve devlet, çıkarlar yelpazesini eşit ölçüde dikkate alacaktır. Modelin diğer bir varsayımı da, çıkar gruplarının her bir üyesinin, üyesi olduğu dernek veya partinin siyasetini kendi kişisel çıkarları doğrultusunda etkileme olanağına sahip bulunduğudur. Bu gibi varsayımlar gerçekçi olmaktan uzak olup yanlışlanmıştır.⁵ Birincisi, diğerlerine göre daha güçlü olan gruplar, gerçekte siyasal iradeyi daha çok etkileme şansına sahiptir, ikincisi ise dernek ya da parti yönetimlerinin çıkarları, çoğu kez üyelerin çıkarlarına göre pratikte öncelik kazanmaktadır.

Baskı gruplarının rekabetine dayanan modellerin yeterince demokratik olmadığı en azından teorik düzeyde anlaşıldıktan sonra siyasal kararlara katılım sorununa kalıcı çözüm getirmek için bu kez sivil toplumun özörgütlenmesi gerektiği görüşü öncelikle Avrupa'nın bilimsel çevrelerinde yandaş toplamıştır. Yalnız, ayrıntıya girmeden önce sivil toplum kavramı üzerinde durmamız gerekir, çünkü sivil toplum, teori ve pratikte farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Sivil toplumun eski anlamı, devletle yurttaşlar arasında aracılık işlevi gören (meslek dernekleri, üniversite gibi) sosyo-kültürel kurumlaşma biçimlerini kapsarken, günümüzde bu kavrama yeni felsefi içerikler verilmiştir. Buna göre felsefi veya normatif anlamda sivil toplum, 1 Gerçekleştirilmesi gereken bir ideal, 2. Gerçekleşmesi olanaksız bir ütopya, 3. Gerçekleşmesi gerekmeyen ama toplum eleştirisine olanak verip algılanan gerçekliği aşmayı amaçlayan (karşıolgusal) bir model anlamına gelebilir.⁶ Burada bizim için önemli olan sivil toplumun bu son anlamıdır. Bu anlamdaki sivil toplum, yasaların ve siyasi karar süreçlerinin oluşumunda etkili olmak için çıkarlarını sözcüleri aracılığıyla kamuoyunda gerekçelerle savunan gönüllü üyelik temelinde oluşan tartışma ve/veya (pasif) direniş gruplarıdır. Eleştirel etkinliklerde bulunan bu nitelikteki

⁵ J. Habermas, *Faktizität und Geltung*, Frankfurt/M 1992, s. 402.

⁶ Bkz.: A.g.e., s. 392 vd.

sivil toplum, biçimsel ya da bürokratik yapısı ve yöneticisi olmayan (birincil) gruplardan oluşur ve üyeleri özgürlükçü bir siyasal kültüre sahip olup grup kendisini duruma göre değişen sözcüleriyle temsil ettirir. Akılcı ve özgürlükçü tartışma ortamının gelişmesi için tüm grup üyelerinin aralarındaki iletişimde birbirleriyle eşit konumda bulunmaları gerekir ve bu da üyeliğin gönüllülük esasına dayanması ile güvence altına alınır. Dolayısıyla, kişilerin bu tür gruplara girmesi için siyasi, ekonomik veya dini türde hiçbir (içsel veya dışsal) baskı veya zorunluluk bulunmamalıdır. Başka deyişle, bu tür dayanışma ve tartışma gruplarına katılım duygusal değil, özerk, özgür ve akılcı kişisel karar sonucunda gerçekleşir.

Eğer gönüllü olarak özörgütlenmiş bu tür bir grup, sosyal bir sorunu kamuoyunda tartışmaya açar veya kamuoyunun dikkatini bu sorunun üzerine çekmek için bir protesto gösterisi veya pasif direniş düzenlerse sivil toplum eyleme geçmiş demektir. Akılcı uzlaşmaya yönelik olan bu tür etkinlikler toplumsal rasyonelleşmeye katkı yapıcı niteliktedir, çünkü günümüzde bürokrasiler, kitle toplumu yaratma eğiliminde olduklarından, bürokratikleşmenin siyasal kararlara seçmen katılımı sorununu çözümsüz bıraktığı gözlenmektedir. Sivil toplum bu boşluğu doldurarak genel kanı oluşumunun rasyonelliğini artırır: Kamuoyunun dikkatini toplumsal sorunlara çekerek kanıtlara dayalı akılcı tartışmalar aracılığıyla "herkesin eşit çıkarına olan" ın belirlenmesine katkıda bulunur. Bu yeni türdeki rasyonellik, önceden belirlenmiş siyasal amaçları örgütsel çıkarlar doğrultusunda en etkin biçimde gerçekleştirme olanağını veren araçların rasyonelliğinden farklıdır, çünkü sivil toplum aracılığıyla belirlenen, bu tür araçların değil, tersine siyasal kararlara temel olan amaçların rasyonelliğidir. Böylece, siyasal amaç ve kararların rasyonelliğini artırdığı için sivil toplum, demokrasinin gelişmesinin "olmazsa olmaz" koşullarından biri haline gelmiştir.

Yalnız, pratikte sivil toplumun iki değişik türde gerçekleşebileceğini de gözden kaçırmamak gerekir: 1. Herkesin eşit çıkarına olanı amaçlayan sivil toplum gerçekleşirse toplumsal uzlaşmanın rasyonelliğini artırır, 2. Grup ya da sınıf çıkarlarının aracı olan sivil toplum gerçekleştiğinde ise kamuoyu oluşumunu denetleyerek bu özel çıkarları sanki herkesin eşit çıkarıymış gibi göstermekten öteye gidemez.

Ülkemizdeki güçlü sivil toplum kuruluşları kanımca yukarıdaki ayırıma göre genellikle ikinci türde yaygınlaşmış olup amaçları birinci tür sivil toplumda olduğu gibi genel kanı oluşumunu akılcılaştırmak olmayıp tersine

temsil ettikleri çıkarların tartışmasız biçimde ya da çarpıtılmış kitle iletişimiyle (manipulasyonla) kamuoyuna benimsetilmesi işlevini görmektedir.

Demokratik nitelikte sivil toplum oluşumlarının gelişmesine olanak verecek yasal ve kurumsal koşullar ise ne yazık ki Türkiye'de yeterince sağlanamamıştır. Şöyle ki, 1982 Anayasa'sı, Türkiye'de liberal 1961 Anayasa'sının neden olduğu iddia edilen "otorite boşluğu" na karşı anayasa yapımcıların aşırı tepkisinin izlerini taşımaktadır. Böylece bu anayasada devletin kamu düzenini sağlama işlevine öncelik tanınmış ve temel hak ve özgürlükler sınırlandırılabilir hâle getirilmiştir⁷ Avrupa Birliği'nin hukuk normlarına uyum amacıyla 2002 yılında gerçekleştirilen ve demokratik özgürlükler üzerindeki sınırları genişleten yasal değişikliklerin ise yargı ve yürütme erkleri tarafından nasıl yorumlanıp uygulanacağı belirginlik kazanmamıştır. Bunun bir toplumsal çelişki yarattığını söylemeye herhalde gerek yok. Yaşanan gerçeklikte ise herkesin eşit çıkarına olan siyasal kararların alınması, ya da yasaların uygulanmasını bu ilke doğrultusunda eleştirmek amacıyla akılcı ve eşitlikçi bir tartışma ortamının oluşmasına katkıda bulunacak sivil toplum eylemlerinin bile yürütme erki tarafından suç sayıldığı sıklıkla gözlenmiştir.

Sivil toplumun ikinci türünün sınıf ya da grup çıkarlarının aracı olarak işlev gördüğünü belirtmiştim. Güçlü baskı gruplarının egemen olduğu bu tür sivil toplumu açıklamak için Antonio Gramsci'nin geliştirmiş olduğu "kültürel hegemonya" kavramı anahtar sözcük niteliğindedir. Şöyle ki, siyasal pratiğin sözü edilen bu çerçevesinde kavram, italyan sosyalistlerinin amaçlarına hizmet eden bir sivil toplumun olmazsa olmaz koşulunu oluşturmaktaydı. Kültürel hegemonya, Gramsci'ye göre proletarya ile işbirliği yapmaya razı olan toplum kesimlerinin fikirlerle "yönetilmesi" anlamına gelir ve sivil toplumda "üretmiş" ve toplumda yaygınlaştırılmış bir siyasal bilince dayanır. Kilise, sendika ve okul gibi sivil toplum kurumları bu toplumsal bilinci üretirler.⁸ Gramsci ve sosyalistler, temel hak ve özgürlükler açısından liberal devletin ilkelerini benimsemelerine karşın onlara göre bu ilkeler sosyalizmin gerçekleşmesi için gerekli ama yetersizdiler. Bu nedenle devrim aracılığıyla burjuva devletinin sona erdirilmesi gerekiyordu.⁹ Böylece Gramsci, bir yandan demokratik toplum idealine bağlı kalırken, diğer yandan bir burjuva azınlık grubunun çoğunluk üzerinde hegemonya kurmasına karşı savaşmak amacıyla

⁷ Bkz.: Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, İstanbul 1991, s. 250, s. 270 vd.

⁸ Bkz.: Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, İstanbul 1986, s. 28 vd.

⁹ J. A. Buttgeig, "Gramscis Zivilgesellschaft und die 'civil society' Debatte", iç: *Das Argument*, Bd. 36, Hamburg 1994, s. 536 vd.

sivil toplum adı altında karşı-hegemonyal bir kurumlaşma projesi geliştirmişti.¹⁰ Öncelikli olan, toplumda devrimci bir kültür ve dünya görüşünün yaygınlaşmasıydı. Gramsci, sivil toplumu bu amacın gerçekleştirilmesi için en önemli araç olarak görüyor ve onun etki alanının genişletilmesi çağrısında bulunuyordu.

Kültürel hegemonya kavramını günümüz koşullarına uyarlamak amacıyla onu yalnızca proletaryanın çıkarlarına bağımlı kılmaktan çıkarıp kapsamını genişleterek, genel olarak kültürel grup ya da sınıf çıkarlarına uygun bir toplum düzeninin geniş toplum kesimlerine çeşitli ideolojiler aracılığıyla benimsetilmesi diye tanımlarsak bu durumda kavram, yalnızca sosyalizmin amaçları için sınırlı kalmayıp her bir türdeki ekonomik veya siyasi güç bloğunun amaçları doğrultusunda işlev görebilir nitelik kazanır. Bu noktada ise yukarıda sözü edilen iki değişik türdeki sivil toplumun birbirinden ayırt edilmesinin önemi ortaya çıkmaktadır: Bir yandan güçlü sosyal grupların çıkarları doğrultusunda hegemonya arayışlarına hizmet eden kurumlaşmalar. Diğer yandan yeni bir kurumlaşma biçimi olarak hegemonya için araç olmayan ve genel çıkarın kamuoyunda kanıtlara dayalı tartışmalarla belirlenmesini amaçlayan (biçimsel olmayan) dayanışma grupları. Bu iki tür sivil toplumdan yalnızca genel çıkarı amaçlayan sivil toplum demokratik bir kamuoyunun gelişmesine katkıda bulunabilir, çünkü yalnızca bu tür oluşumlarda toplumun ortak çıkarları, grup ya da sınıf çıkarlarına karşı öncelik kazanır.

Sonuçlar

Ülkemizde Cumhuriyet'in kuruluşundan beri özgürlükçü bir kültür yaygınlaşamamıştır. Bu nedenle demokratik sivil toplumun gelişme şansı zayıf olup bunun nedenini yalnızca yasal koşullarda aramamak gerekir. Temel hak ve özgürlüklerin yalnızca yasalarda yer alması yeterli olmamakta, toplumdaki bireyler tarafından ahlâki birer ilke olarak benimsenmeleri gerekmektedir. Yasalar toplum tarafından tam olarak benimsenmediğinde ise uygulanması da yetersiz kalmaktadır. Yasaların toplumca benimsendiğinin en iyi göstergesi, onların içeriklerinin ahlâki birer ilke olarak görülmesi ve yasa ihlallerinin toplumun tepkisini çekmesidir. Örneğin, insan hakları ihlallerinin, yasalara aykırı olmakla birlikte, yaygın olduğu yönünde kuşku uyandıran olaylar ve bilgiler yıllardır uluslararası af örgütünün raporlarında yayınlanmaktadır. Diğer

¹⁰ Bkz.: A.g.m., s. 553.

bir örnek, biçimsel-yasal düzeyde 74 yıl önce bir hukuk reformuyla yürürlüğe konulmuş olan kadın-erkek eşitliği, taşra kültüründe ilke olarak daha tam kabul görmeyip günümüzde bile tartışma konusu yapılmaktadır. Üstelik, bu alandaki büyük çaptaki eşitsizlikler gelenekler tarafından haklılaştırıldığından güncel yaşam dünyasında varolan kadın-erkek eşitsizliğinin çoğunluk tarafından bilincine dahi varılamamıştır. Ayrıca, toplumda yaygın olan geleneksel kültür örnekleri ve kimlikler, modernlik karşıtı ve/veya totaliter, kültürel hegemonya kurma girişimlerine ve ona destek veren güdümlü sivil toplum oluşumlarına elverişli bir zemin oluşturmakta ve ülkenin demokratikleşme ve modernleşmesini engellemektedir.

Devlet ve aydınlar tarafından özellikle 1923'den beri demokrasinin kültürel önkoşullarını yaratmak için büyük çabalar sarfedilmişse de, bugün eğitimsiz ve genellikle taşradan büyük kentlere göç etmek zorunda kalmış kitleler arasında modernlik karşıtı söylem yankı uyandırmaktadır. Bunun nedenini kanımca eğitim çabalarının Tanzimat'dan beri daha çok seçkinler kadrolarını eğitmede yoğunlaşmış olmasında aramak gerekir. Kitlelerin eğitimi ise kültürel ve kişisel düzeyde eleştiriye ve tartışmaya açık, özeleştiri yapabilen bağımsız düşünceli insan yetiştirme açısından yetersiz kalmıştır. Bunun gerçekleşmesi için herkese maddi temel eğitim olanağı vermenin yanısıra toplumda öncelikle eşitlikçi ve akılcı bir tartışma kültürünün yaygınlaştırılması gerekirdi. Bugün üniversite gençliği arasında bile bu tür bir kültürün yalnızca cılızlıkla varolduğunu söyleyebilirim. Böylece asıl sorun, sivil toplumun olmazsa olmaz koşulu olan halk eğitiminin yetersiz oluşudur. Bu alanda şimdiye dek genellikle temel bilgi aktarımı ile kişilere pratik yetenekler kazandırılmasına ve milliyetçi bir söylem aracılığıyla milli kimlik oluşturma siyasetine ağırlık vermekten öteye gidilemeyişi sivil topluma olanak veren bir siyasal kültürün gelişmesi için yeterli olamamıştır.

ABSTRACT

The aim of this study is to review two normative inquiries on civil society in the context of the observed reality of Turkey. First of all, I referred to the argument, that the development of civil society in the modernity would contribute to the improvement of participative liberties. But the question is, which kind of civil society? An exemplary comparison of the civil society concepts of Habermas and Gramsci revealed, that an extensive interpretation of

20

the concept of Gramsci helps to give an explanation to the civil society reality in Turkey, which is in transition to modernity, but that it lacks to solve the problem of political participation, whereas in contrast to Gramsci it proved that the concept of Habermas has the potential to provide a means to criticise and overcome the rationality impasses in the culture.